

Макаренко Н. Ю.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ (ДР. ПОЛ. ХХ СТ.)

Метою державної етнополітики, яку послідовно здійснювало радянське керівництво у 50–80-х рр. ХХ ст., було вирішення двох стратегічних завдань: по-перше, русифікації країни, по-друге — її централізації. Стратегічний курс етнополітики чи, як вона тоді називалася, національної політики передбачав нівелювання національних особливостей регіонів СРСР, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою, звичаями тощо. Важливими чинниками етнополітики стали штучні соціально-політичні зміни. Серед основних соціально-політичних реорганізацій, що відбувалися у 50–80-х рр. ХХ ст., були: «переміщення» населення і остаточне руйнування тих традиційно-історичних коренів, яким почастило зберегтися; реформи соціальної сфери; посилення економічної залежності українських областей від центру.

Виробити концепцію національної політики прагнуло нове партійне керівництво. Середина 50-х рр. — середина 80-х рр. характеризувалися новими акцентами в національній політиці. Під політику русифікації, що активно тривала в зазначений період, закладалося «об'єктивне» історичне підґрунтя. В повній мірі це стосувалось України й українців, які залишалися чи не головним об'єктом цієї політики.

В середині 50-х рр. офіційні документи містили заклики виявляти постійну увагу до інтересів різних націй, зміцнювати братерську дружбу між народами СРСР. Показовим у плані наукових «історичних здобутків», які мали підтвердити домінуючу роль Росії в житті інших народів, було написання в середині 1952 року «Тез про возз'єднання України з Росією». Після схвалення остаточного варіанту «Тези» були опубліковані як канонічний варіант партійно-державної версії української історії. Офіційна концепція

історичного розвитку України зводилась до кількох основних положень, а саме: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь»; «борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом», його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава; Переяславська рада — акт возз'єднання України з Росією, що мав «величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»; в результаті їхньої спільної революційної боротьби була створена УРСР — «дійсно вільна, суверенна національна держава...»¹.

У резолюції XX з'їзду КПРС, прийнятій 24 лютого 1956 року, наголошувалось, що «соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей»². Зазначимо, що так звана «десталінізація» була вельми умовною. Зазначена теза так і не стала визначальною для національної політики. Як і багато інших добрих починань тієї доби, вона скоро була здана до архіву. Вже ХХІІ з'їзд КПРС /1961р./ як мету в сфері національних відносин проголосив розвиток новоутвореної за радянської влади «історичної спільності людей різних національностей» — «радянського народу» у напрямі подальшого «зближення націй» і досягнення їхньої «повної єдності»³.

Важливим для розуміння стратегії партійного керівництва СРСР у галузі етнополітики є аналіз запроваджених ним етносоціальних змін, які мали місце в Україні у 1960–1980-х рр., і серед них: міграція, урбанізація, індустріалізація.

Одним з наріжних складників етносоціальних змін були — етнодемографічні зміни. Влада виробляла різні методи для їхнього впровадження — колосальне переміщення та «перемішування» народів, в тому числі з метою посилення російського елементу в різних республіках і областях СРСР. В цьому контексті слід розглядати і практику організованих наборів і масштабні новобудови по всій країні.

Одним із чинників, що мав прискорити процес «злиття націй», після чого буде існувати єдиний «радянський народ» і окремі нації зникнуть, було перемішування населення в СРСР. За підрахунками Є. А. Янковської, лише за 1959–1965 рр. межі України покинули 2,5 млн. осіб, в тому числі 0,5 млн. — в плановому порядку

оргнабору (організоване переселення і призначення на роботу випускників навчальних закладів). Водночас імміграція в Україну за ці роки з інших республік перевищувала еміграцію з республіки на 20%, (тобто за 7 років в Україну переселилося близько 3 млн. осіб). За Є. А. Янковською, баланс змін для України був такий: природний приріст — 3,5 млн., еміграція — 2,5 млн., імміграція — 3 млн.⁴ Дані свідчать про аномальні міграційні процеси в Україні, про масштабну її русифікацію. Річ у тім, що абсолютну більшість переселенців (75%) становили росіяни, і цим пояснюється, яким чином серед населення УРСР кількість росіян за 1959–1963 рр. зросла на 1,5 млн⁵.

Найпомітнішими подіями в організованих переселеннях повоєнних часів за межі республіки були «будови комунізму» і освоєння «цілини». Вони спричинили міжреспубліканські міграції і протягом тільки 1960–1963 рр. у Казахстан з України переселилося загалом за оргнабором 103,8 тис. чол.⁶

Як зазначає Б.Ярош, тільки із західних областей, зокрема з Буковини, в 1954–1955 рр. на цілинні землі в Кустанайську, Західно-Казахстанську та Павлодарську області поїхало 1245 осіб. У 1956–1957 роках у Казахстан і Донбас виїхало понад 4 тисячі юнаків і дівчат. Про втрати трудових ресурсів свідчить довідка Чернівецького міжобласного управління професійно-технічної освіти, яке за 1954–1961 роки направило в Кустанайську, Акмолінську, Павлодарську і Цілиноградську області 1859 трактористів і 310 комбайнерів, а разом 2169 молодих людей. Крім того, управління направило за ці роки ще 360 молодих робітників різних професій. За комсомольськими путівками на освоєння цілинних земель Сибіру і Казахстану виїхало понад 3 тисячі молодих тернопільчан. Це стало системою на довгі роки. У степи Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя та інші східні райони виїхало тисячі молодих людей зі Львівської області. Лише до Казахстану зі Львівщини відправлено за сім років майже дві тисячі осіб. Значна їхня частина на Україну вже більше не повернулась.

Міжреспубліканські міграційні процеси перепліталися з внутріреспубліканськими і суттєво впливали на етнонаціональну структуру окремих областей України. Зокрема, відбудова Донбасу та його подальший розвиток в 60-ті рр. призвів до значних етнодемографічних змін. Серед прибулих сюди з інших регіонів України на початок 70-х років українці склали 59,3%, росіяни 31,7%.

Разом з виїздом існував числений в'їзд в Україну. Так, за 1950–1959 рр. міграційний приріст становив 550 тис. чоловік, або понад 10 відсотків усього приросту населення, в 70-ті роки цей показник становив 12 відсотків. Однак етнічна композиція змінювалась не на користь української нації. За даними міграційної статистики, в 60–70-ті роки Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українці, одночасно в Україну прибули 940 тис. чоловік інших національностей⁷. Помітну частину в'їзду становили переселенці з інших республік СРСР (росіяни, молдавани, білоруси, вірмени, азербайджанці, грузини). Каналами в'їзду були армія, навчання, працевлаштування.

Завдяки міграції від перепису до перепису зростала питома вага росіян в УРСР. За 30 років (з 1959 по 1989 рік) абсолютна чисельність росіян в Україні виросла на 60%. Особливо стрімкий ріст відмічався в Західній Україні. Так, за п'ятнадцять років (порівняно з даними 1926–1931 рр.) російське населення на волинських землях збільшилось у 4 рази, в Хмельницькій області — в 6 разів, на Буковині — в 11 разів, а в Галичині — у 275 разів. В Закарпатті, де до війни взагалі майже не було росіян, в 50-ті роки їх мешкало 30 тисяч. Таким чином у восьми західноукраїнських областях згідно з переписом 1959 р. нараховувалось 465 тис. росіян, які разом з 76 тис. російськомовних українців, 60 тисячами російськомовних євреїв і російськомовними представниками інших національностей склали понад 620 тис. чоловік (6,6% жителів). Це були жителі регіону, які визнали рідною мовою російську⁸.

За даними І. Терлюка⁹, в післявоєнні роки 49% росіян прибули в західні області України за направленням на роботу, серед них кожен другий — після закінчення учбових закладів, кожен п'ятий — відряджений партійними органами; ще 43% російських мігрантів керувалися особистими мотивами. Це відбилося й на структурі, професійної зайнятості росіян. 48% з них складали працівники прокуратури, судових органів, НКВД, НКГБ, 31% — партійний та адміністративний апарат¹⁰. Партійно-радянське керівництво свідомо, за допомогою адміністративних важелів (оргнабіри, відрядження, направлення) стимулювало міграцію на Західну Україну, супроводжуючи цей процес ще й відповідною пропагандистською підтримкою.

Зазначимо, що до процесу «радянизації» залучались не лише «росіяни». Серед прибулих протягом першого післявоєнного десятиріччя в Західну Україну — 1 млн. чоловік, жителі Росії склали

30%. Кожен п'ятий, який мігрував в цей регіон, був українцем (російськомовним) зі східних областей¹¹.

Причина направлення в Україну російських спеціалістів, яка не була пов'язана з їхнім дефіцитом, — намагання прив'язати економіку України до загальносоюзного комплексу, створення таким шляхом тісних господарських зв'язків і залежності її від Росії, а з іншого боку штучно-організована міграція мала знівелювати національні особливості регіонів України.

Далі процес збільшення російського населення тривав, що правда, вже з меншими обертами. Розміщення росіян було неоднорідним у різних областях України. Найбільше їх жило у п'яти областях Донецько-Придніпровського району, а також у двох областях Південного району (Кримській та Одеській). Разом в цих областях (головним чином у містах) мешкало понад 76% з усього російського населення України.

Відзначимо, що Крим і Донбас мали найменшу питому вагу українського населення. Так, у Криму на початок досліджуваного періоду вона становила 22,3% (єдина в Україні область, де українці склали меншість населення), а в Донецькій області 1959 року — 55,6%, причому вона мала тенденцію до зниження (у 1989 р. — лише 50,8%). Взагалі у 17 з 25 областей України за 1959–1989 рр. частка українців серед усього населення скоротилася.

Суттєве значення для розуміння етнодемографічних змін, що відбувалися в Україні протягом 1950–1980 рр., має розгляд не лише масштабів і спрямованості міграційних потоків, але й їхньої соціальної структури. Безпосередньо впливаючи на етнічну динаміку у середовищі емігрантів, а також на етнічну структуру регіонів, що приймали переселенців, міграція змінювала етнодемографічний потенціал регіонів чи країн. На думку Т. Рудницької, міграційні тенденції, в основі яких лежали соціально-економічні чинники, породжували власне етнічні процеси — міжетнічну інтеграцію, акультурацію, асиміляцію¹².

У 1950–1980-х рр. в Україні домінантою внутрішньої міжрегіональної міграції (переміщення населення з села до міста і у зворотному напрямку в межах однієї країни) був вплив сільських жителів, переважно молоді у міста республіки та за її межі. В період з 1961 до 1990 рр. чисельність сільського населення України зменшилось за рахунок міграції на 6,7 млн. осіб, або в середньому на 225 тис. осіб на рік¹³.

Процес прискореного зростання міст, підвищення їхньої ролі в економічному і культурному житті суспільства спричинив руйнування звиклого для етнічних спільнот способу поселення, традиційної соціальної стратифікації, перебудову середовища проживання етносів, сфер їхньої повсякденної життєдіяльності, поширення нового типу побутової культури та інше.

В основі вагомих суспільних змін, які відбувалися в Україні в 60-ті роки, були кардинальні зміни у поселенській структурі етносів. Реформи підпорядковувалися завданню партії щодо «стирання меж між містом та селом, між розумовою та фізичною працею». Головним чином внаслідок списання, шляхом зняття з обліку малих сіл, зселення хуторів, укрупнення (об'єднання) населених пунктів та втрати окремими з них самостійного статусу і назви, шляхом приписки до сусіднього, більш значного села зникло майже 10 тис. сіл. Ще більших втрат зазнала поселенська структура України у зв'язку з активно здійснюваним у цей період поділом сіл на «перспективні» та «неперспективні», що значною мірою стимулювалося ідеологічними установками, викладеними в Програмі КПРС (1961 р.), в якій були сформульовані як магістральні завдання зближення міста і села, розумової та фізичної праці, всіх класів та соціальних груп. Стратегія поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні» набула розвитку паралельно з концепцією спорудження експериментально-показових агроміст і сіл. Шляхи практичного впровадження в життя цих концепцій знайшли своє відтворення в ухваленій 19 грудня 1964 р. постанові ЦК Компартії України «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». Саме в цьому документі вперше йшлося про необхідність першочергової уваги та розвитку головних, центральних садиб господарств та обов'язкового визначення групи перспективних сіл, в яких повинно було вестися нове будівництво. Таким чином, розглянувши можливості розвитку 30325 населених пунктів республіки, було визнано «перспективними» лише 18846. Саме сюди передбачалося пріоритетне спрямування коштів, вони визначались як основні складники перспективної поселенської інфраструктури. В плані реалізації концепції «перспективності» накладалося вето на зведення в малих селах та хуторах об'єктів соціально-культурного призначення.

Феноменом у структурі розміщення міського населення стали селища міського типу. Вони виступали перехідною формою поселенської структури від села до міста та мали свої характерні особливості.

Статус селища міського типу, судячи з усього, спочатку планувався надаватися невеликим районним центрам, аби вирізнити їхнє правове становище з основної маси навколишніх сіл. Надання статусу селища міського типу відразу ж забезпечувало певні переваги — передбачалося збільшення капіталовкладень на розвиток соціальної сфери, житлове будівництво та комунально-побутове обслуговування, розширення апарату управління, повноважень, а отже, — і рівня заробітної плати. На початку 80-х років до ЦК Компартії України щорічно надходило понад 50 заявок від населених пунктів з проханням надати їм статусу селищ міського типу¹⁴.

Як показує проведений статистичний аналіз, кількість селищ міського типу в південному регіоні України рік у рік зростала. Якщо за результатами перепису 1970 року таких поселень нараховувалось 180, то вже в 1979 році — 194, а в 1989 — 218.

Аналіз поселенської структури селищ міського типу, окрім районних центрів, дає змогу виділити ще чотири групи таких поселень: високорозвинуті сільські поселення, які отримували статус селищ міського типу внаслідок наявності певної кількості жителів, вигідного транспортно-географічного розташування тощо; невеликі поселення, які отримували статус селищ міського типу не завдяки кількісним показникам населення, яке там проживало, а виключно завдяки економічним формам, що у ньому розвивалися; селища міського типу, які були фактично супутниками міст.

Саме сільське джерело поповнення міських жителів протягом досліджуваного періоду на півдні України було основним фактором, що вплинув на рівень освіти, професійний потенціал, менталітет міського населення. Однак це не означало, що в міста приходила сільська ментальність. Основні її риси (в першу чергу мова) швидко поглиналися великим масивом домінуючого російського менталітету міст України. Структура малих міст була ближчою до сільської: адже надання їм статусу міста часто відбувалося, як ми уже зазначали, штучно.

При розгляді процесу урбанізації та викликаного ним процесу руйнування традиційного способу поселення, значний інтерес становить той бік цієї складної трансформації, який обумовлює зміни у базисних сферах життєдіяльності людини. Однією з таких сфер є сфера праці. Зміни, що відбувалися у ній, зокрема, у розподілі праці, у професійній, галузевій структурах етнічних спільнот

мали свою специфіку для кожної з них і зазнали значних змін протягом досліджуваного 30-річного періоду (1959–1989 рр.).

Найбільш виразно етносоціальні процеси у сфері праці спостерігалося в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером — розумовим чи фізичним. З думкою радянських дослідників «вже у недалекому майбутньому мала бути досягнута однотипність соціальних структур етносів, ліквідовані диспропорції в їхньому соціально-економічному розвитку, у тому числі й у суспільному поділі праці»¹⁵. Концепцією етнонаціонального розвитку населення СРСР передбачалося, що «з урбанізацією села, ліквідацією відмінностей між містом і селом посилюватиметься соціальна спільність націй, ідентифікуватимуться їхні соціальні та національні характеристики»¹⁶. Однак фактологічного підтвердження ця теза не отримала.

Особливості характеру трудової зайнятості етносів складалися впродовж сторіч під впливом великої кількості різноманітних чинників. Серед найвагоміших — рівень урбанізації та етнокультурні характеристики народів, серед яких однією з основних є рівень освіченості¹⁷. Протягом 1970–1989 рр. продовжували зберігатися значні диспропорції у розподілі зайнятих розумовою працею серед етнічних спільнот різних регіонів України.

Надзвичайно важливу роль в етносоціальному та соціально-економічному розвитку України другої половини ХХ ст. мали адміністративні реформи, які розпочалися з кінця 50-х років в управлінні сільським господарством. У республіці було створено 190 територіальних колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Того ж року партійні органи були поділені за виробничим принципом — на промислові та сільські. Сільські райкоми партії ліквідувалися і замість них в Україні було створено 256 парткомів виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і 78 зональних промислово-виробничих партійних комітетів, що керували парторганізаціями підприємств і будов, розміщених у сільській місцевості. Необхідно зазначити, що ця реорганізація охопила 19 областей України, обминувши лише її західні регіони.

У цілому ця перебудова була, на думку переважної частини дослідників, поспішною і непродуманою, сприяла розвитку плутанини і подальшій бюрократизації. Район як адміністративно-господарська одиниця був розірваний на частини, штучне виокремлення з сільських районів так званих промислових зон призвело до неефективного використання трудових ресурсів тощо. З іншого

боку, поділ партійних органів на промислові і сільські був виявом типового для радянської політичної системи процесу переплетіння партійних, державних структур і господарських органів, іншими словами, проявом симбіозу, як пише В. Баран, партія-держава.

31 червні 1957 р. IV сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР». Згідно з ним, в Україні було утворено 11 економічних адміністративних районів, де почали діяти раднаргоспи¹⁸. Тепер майже вся промисловість республіки була підпорядкована Раді Міністрів УРСР. Згодом з метою дальшого наближення керівництва до підприємств і будов Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 травня 1960 року було утворено ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський. Однак невдовзі в новій системі управління виникли труднощі, «перебої» в роботі раднаргоспів: порушилися господарські зв'язки між підприємствами різних економічних районів, керівництво галузями промисловості виявилось розпорошеним, з'явилося так зване місництво. Через деякий час управлінський апарат знов почав зростати. Для подолання негативних тенденцій, координації діяльності раднаргоспів була утворена Українська Рада народного господарства з розгалуженою структурою. У жовтні 1963 року знов розглядалося питання про уточнення складу економічних районів, які в межах України були об'єднані у три: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний¹⁹. В усіх економічних районах створювалися планові комісії та ради з координації розвитку народного господарства, проте реальна віддача цих органів була незначною.

За 1954–1964 рр. частка промисловості УРСР, що підпорядковувалася союзним відомствам, знизилася з 21,4% до 4,2%; вся інша промисловість України була підпорядкована Раді Міністрів УРСР. За 1957–1965 рр. обсяг промислового виробництва раднаргоспів України зріс у 2,2 рази, але розширення виробництва досягалося головним чином за рахунок більших затрат праці. З приходом нового керівництва СРСР, очолюваного Л. Брежнєвим, робота з реформування була продовжена, але в іншому напрямі. У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який ухвалив рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої системи управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства. За законом «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного

управління»²⁰, створювалося 18 загальносоюзних і 13 союзно-республіканських міністерств, фактично — галузевих монополій.

У жовтні 1965 р і Верховна Рада УРСР прийняла відповідний закон, за яким було утворено дев'ять союзно-республіканських міністерств, ліквідовано Українську раду народного господарства та раднаргоспи економічних районів.

Повернення до галузевої системи управління супроводжувалося новим перерозподілом компетенцій між центром і регіонами. Для України це означало відновлення всеохоплюючого контролю союзних органів над економікою, суспільно-політичним життям. Після тимчасової відносної економічної самостійності України, політики децентралізації, започаткованої Хрущовим (нехай з усією її суперечливістю) повернення до галузевої системи управління був кроком до відновлення повної залежності України від Центру, ігнорування її національних інтересів.

Важливим для розуміння етнополітичного розвитку України у другій половині ХХ ст. є розгляд штучних, організованих владою етносоціальних, соціально-політичних процесів у цьому регіоні. Так, переміщення населення, яке належало до різних етносів, відповідало завданням національної політики СРСР, яка розглядала масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, формування нової наднаціональної спільноти «радянського народу» як соціальної бази режиму.

Важливим соціально-економічним чинником державної етнополітики також були зміни, які відбулися в 1960-ті роки в поселенській структурі етносів, способі їхнього буття, господарювання. Прискорений розвиток міст, всебічне засвоєння міського способу буття призвели до помітної зміни культурних, національних зразків поведінки людини.

Реформи, запроваджені у 1960–1970-х рр., формально підпорядковувалися завданню партії щодо «стирання меж між містом та селом, між розумовою та фізичною працею» і мали забезпечити «всебічний розвиток і розквіт економіки і культури всіх націй і народностей»²¹.

Іншим важливим вектором, що визначив зміни у соціальному розвитку України у другій половині ХХ ст., були адміністративні перетворення, які стосувалися управління сільським господарством та реорганізації форм господарювання.

Необхідно звернути увагу на те, що зазначені процеси відбувалися на фоні та під впливом процесів «десталінізації». Це означало

відмову від сталінських відверто репресивних методів «регулювання» національних відносин і перехід до більш завуальованої за своїми формами, але такої самої великодержавницької за своєю суттю політики.

¹ Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 220.

² XX съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стен. отчет. — Т.2. — М., 1965. — С. 313–314.

³ Там само.

⁴ Янковська Є. А. Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху // Економічна географія. — Вип. 8. — К., 1970. — С. 49–54.

⁵ Товкун В. И. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. — 1968. — С. 142–147.

⁶ Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К., 1974. — С. 24–25.

⁷ Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). — К., 1977.

⁸ Обчислення по: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963.

⁹ І. Терлюк. Приехав росіянин до Львова... Дзвін. № 9, 1994. — С. 111–115.

¹⁰ І. Терлюк. Етнічні росіяни Західної України. — Генеза, 1994. — № 2. — С. 227.

¹¹ Там само.

¹² Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К., 1998. — С. 28.

¹³ Там само. — С. 29.

¹⁴ Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1958–1970. — М., 1973. — С. 230–237, 246.

¹⁵ Див. наприклад.: Косолапов Р.И. Социализм: К вопросам теории. — М., 1979. — С. 399.

¹⁶ Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. — М., 1973. — С. 69.

¹⁷ Рудницька Т. М. Назв.праця. — С. 111.

¹⁸ Кожукало І. П. Назв. праця. — С. 48.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4820. — Оп. 1. — Спр. 1896. — С. 13.

²⁰ Заседание Верховного Совета СССР шестого созыва. Шестая сессия (1–2 октября 1965 г.): Стеногр. отчет. — М., 1965. — С. 251–254.

²¹ Див.: Шумило М. Про механізм свавілля і беззаконня в роки сталінських репресій. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К., 1997. — С. 59.